

погодитись з тим, що без визнання принципу державного суверенітету як основи міжнародної законності і правопорядку світ ризикує бути втягнутим в новий виток глобальної боротьби за владу.

Що стосується захисту прав людини, міжнародна спільнота повинна знайти нові форми впливу на держави, які недостатньо приділяють уваги цьому питанню (порядк з вже існуючими санкціями ООН, які включають ембарго на поставки зброї, введення торгових і фінансових обмежень, переривання повітряних і морських зв'язків та дипломатичну ізоляцію). В будь-якому разі міжнародне право має залишатися всеохоплюючим і рівним масштабом поведінки, при реформуванні міжнародних інституцій слід відстоювати принципи рівності суверенітету, невтручання у внутрішні справи і врегулювання конфліктів мирним шляхом.

Список літератури: 1. Словарь иностранных слов и выражений. М., 2000. 2. Алексеев С.С. Философия права. М., 1997. 3. Доклад Генерального секретаря ООН А/54/2000. М., 2001. 4. Intervention in World Politics. Ed. By Hedley Bull. Oxford. 1984. 5. Ghali B. B. An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peacekeeping. N. Y.: UN Department for Public Information, 1992. 6. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? М., 2002. 7. Зорькин В.Д. Апология вестфальской системы // Российская газета. – 13 июля 2004 г. 8. International Affairs. Vol. 75, 1999, N3, July. 9. Hoffmann S. The Politics and Ethics of Military Intervention // Survival. 1996. Vol. 37, №4. 10. Явич Л.С. О философии права на XXI век // Правоведение. 2000. №4. 11. Falk R., Kim S., Medovitz S. The UN and Just World Order. Boulder: Westview, 1991. 12. Н. Нарочницкая Россия в новых геополитических реальностях // Международная жизнь. 2003. №11. 13. Яновский Р. Глобальные изменения и социальная безопасность. М., 1999. 14. Gamba V. Justified Intervention?: A View from the South // Emerging Norms of Justified Intervention. L. Reed, C. Keysen (eds). Cambridge (Mass.), 1993. 15. Колодій А.М. Принципи права України. К., 1998.

Надійшла до редакції 14.06.06

В. О. Єлфімов

АДАТ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА МУСУЛЬМАНСЬКИХ НАРОДІВ, ЩО ПРОЖИВАЮТЬ В КРАЇНАХ СНД

Адат є системою норм-звичаїв, які історично сформувалися у мусульманських народів світу й досі слугують джерелом права. Якщо у слов'янських народів звичаєве право складалося з норм-звичаїв, які здобули легітимацію і легалізацію спочатку на рівні старійшин, вождів роду і племені, а потім держави, то адатське право пройшло той же шлях у мусульманських народів. При цьому воно вплинуло на формування мусульманського права, сприйнявши від останнього, в свою чергу, деякі елементи. Адатське право також знайшло відтворення в деяких нормах сучасного чинного законодавства країн СНД, населення яких є мусульманським за релігійною приналежністю.

До дослідження адату зверталися дореволюційні і сучасні російські вчені, здебільшого етнографи, історики. Є й праці, що мають юридичну спрямованість, однак вони стосуються окремих мусульманських народів (А.С. Абубакаров, М.С. Араснукаєва,

А.М. Ладижевський та ін.). У такій узагальнюючій постановці, з залученням нових, раніше невідомих джерел, ґрунтуючись на нових методологічних підходах, зорієнтованих на права людини, проблема розглядається вперше. Авторське звернення до неї обумовлено необхідністю встановити ступінь «живучості» норм адату у сучасній народній правосвідомості, характер взаємовпливу норм адату і мусульманського права у тих народів СНД, що сповідують іслам. Тому в статті акцентується увага на термінопоняттях «урф», «адат», «мазхаби», що розглядаються в контексті тлумачення Корану.

Іслам – одна з трьох великих світових релігій, що виникла в VII ст. н.е. на території Саудовської Аравії і завдяки релігійно-просвітницької діяльності і активним військовим завоюванням за невеликий проміжок часу стала державною релігією Арабського халіфату, що розкинувся від Іспанії на заході до Середньої Азії на сході. Нині традиційно ісламу дотримується корінне населення держав Арабського Сходу (Іран, Ірак, Йорданія, Кувейт та ін.). Не менш традиційним він є для мусульманських общин Африки (Сомалі, Танзанія, Кенія та ін.), Малайзії, Індонезії та ряду інших країн. Всього 46 країн в світі називають себе мусульманськими. За різними підрахунками в світі живе близько 1 млрд людей, що сповідують іслам (тобто близько 1/6 населення земної кулі). До складу країн, населення яких віддано ісламській вірі, можна віднести деякі балканські країни і регіони (Албанія, Косово). В країнах СНД (РФ, Україна, Азербайджан, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан та ін.) проживає чимало народів, які сповідують іслам. У Російській Федерації – це карачаївці, вайнахи (самоназвання чеченців і інгушів), черкеси, кабардинці, аварці; в Казахстані – казахи, уйгури, в Україні – кримські татари (близько 400 тис.), а також мусульманське населення Донецької, Луганської областей та ін. (близько 300 тис.). За останніми даними перепису населення, в Україні сповідують іслам понад мільйон людей.

У науковій літературі утвердилася думка, що джерелом права мусульманських народів є Коран і Сунна. І це вірно з одним лише застереженням – Коран набув вигляду письмового релігійного документа лише через 15 років після смерті Муххамада. До цього він існував тільки в усній формі як релігійна традиція, і лише при правлінні третього халіфа Усмана (Османа) (644-656 рр.) текст Корана фіксується письмово. Раніше Коран передавався з вуст в уста в мусульманській общині через хафізів – певної категорії людей, котрі знали Коран напам'ять. Фіксація Корану на папері була пов'язана з тим, що при правлінні Усмана після численних завоєвницьких походів і смут залишалося в живих мало прихильників ісламу, які б пам'ятали проповіді Муххамада і ще менше хафізів – знавців Корану напам'ять. До того ж у хафізів мали місце рі-

зочитання, що потребували уточнення. На думку автора, община, перш ніж стати мусульманською, повинна була усвідомити спадок, що залишив Муххамад. На цей час община спиралася на адатське право, вела численні війни з сусідніми державами, з релігійними відступниками у своєму середовищі і претендентами на лідерство всередині неї. Халіфам-керівникам общини, поглинутим суперництвом в таких умовах, було не до правового регулювання життя общини.

Адатське право арабів, засноване на доісламських звичаях, на традиції, має назву урф (що перекладається як знання). Однак урф арабів все же був підданий деякій корекції з боку Муххамада. Так, до Муххамада у арабів була традиція закопувати у пісок народжених дівчат. Муххамад це заборонив. Підкорені народи, що прийняли іслам, як й ті, що його не прийняли, регулювали відносини між собою на основі свого звичаєвого (адатського) права (або коротко – адату). У нинішні часи ці два поняття майже змішались, однак все ж правильніше тлумачити поняття «урф» як доісламське звичаєве право арабів, а адат – як звичаєве право мусульманських народів.

Арабо-мусульманська община перші десятиліття після завоювання не робила спроби нав'язати новооберненим мусульманам свої правові звичаї, що пов'язано з самими нормами ісламу, основні заповіді якого потребували від новообернених в іслам здійснювати тільки п'ятикратну молитву, п'ятничний візит в мечеть, місячний піст, однократне паломництво, необтяжливу милостиню і проголошення однієї молитвенної форми при вступі в іслам. Тому іслам як релігія мала успіх серед підкорених народів, а адатське (звичаєве) право ісламських народів існувало нарівні з урфом.

Одночасне співіснування адату і урфу стало можливим завдяки тому, що були об'єктивні труднощі в регулюванні суспільних відносин в одному правовому полі – однаково в Афганістані, Самарканді, Багдаді, Ірані, Піренях, у берберів Південної Африки. Суспільні відносини, традиції народів Тропічної Африки і Ірану, берберів Алжиру і пуштунів Афганістану, горців Кавказу, кочевників Середньої Азії і жителів Кримського півострова мають значення відмінності, і більшість цих народів увійшли до складу халіфату протягом нетривалого періоду – за 20–30 років.

Адат став джерелом права у мусульманських народів саме в цей час. Цей факт не оспорує жоден із правознавців чи богословів ісламського світу. Арабів – мусульман в цей час хвилювала лише власна експансивна політика і активна місіонерська діяльність серед підкорених народів. Дяк прикладу візьмемо Дагестан, під час завоювання якого арабам довелося в VIII ст. переборювати величезний опір з боку населення регіону. Однак після завоювання населення було обкладено даниною і управлялося на основі адату.

Приблизно з початку VIII ст. арабський халіфат переживає культурне піднесення – видаються арабською мовою праці з філософії, права, медицини, географії, перекладаються праці античних авторів. Араби цікавляться культурним і правовим життям підкорених народів. Вони роблять вдалі спроби перейняти, адаптувати багато з того, що створено до них. Безліч елементів римського, візантійського, талмудистського і Сасанідського (іранського) права були запозичені арабами і перероблені, тобто ісламізовані. Мусульманські богослови і правознавці також усвідомлюють спадок, що залишив Муххамад. У VIII–IX ст. виникають в Аравії і Месопотамії різні ісламські релігійно-правові школи (мазхаби). В наші дні визнаються «канонічними» думки чотирьох суннітських шкіл (ханафіти, шафіїти, маликіти, ханбаліти) і однієї шийтської (джафарити) [1, с.80]. Розходження між мазхабами виявилися в тому числі і у ставленні до адату.

Поява мазхабів, що обумовлена культурним піднесенням ісламського суспільства, сприяла не лише ознайомленню та переробці римського, візантійського, талмудистського і Сасанідського (іранського) права, а й формулюванню норм ісламського права та визначенню джерел права, на які можна було опертися при судочинстві. Мазхаби називалися по імені їх засновників. Першим і найшанованішим з засновників був Абу-Ханіфа (помер у 767 р.) [2, с.143]. Система Абу-Ханіфи здобула назву ханіфізм. Порівняно з іншими мазхабами ханіфізм більше усіх приділяв увагу адату, норми якого пов'язував з нормами ісламу. Адат не можна було ігнорувати, оскільки він культурно-історично пов'язаний з ісламськими народами, і тому його ніхто з арабів-завойовників не забороняв. Враховуючи, що іслам поширювався в різних етнокультурних середовищах, Абу-Ханіфа гнучко, уміло і вдало пристосовує з допомогою своєї системи ісламське право до звичаїв і традицій народів, що прийняли іслам.

Таким чином, адат залишається частиною життя мусульманських народів назавжди. Тому ханіфізм стає популярним у IX–XI ст. в середовищі тюркських народів; тюркські народи пізніше почали займати ключові пости в ісламській ієрархії. Турецького султана з часом стали називати тінню Аллаха на Землі. Ханіфізм сприяє тому, що в країнах Центральної Азії (Казахстан, Киргизія) адат займає центральне місце в правовому житті мусульманських народів. Ось чому не менше третини суннітів всього світу віддали перевагу ханіфізму з усіх мазхабів: він поширений в Туреччині, Росії, Афганістані, Індії, Пакистані.

Маликітський мазхаб є дещо пізнішим порівняно з ханіфітським, однак він також визнає адат як джерело ісламського права. Маликіти є дуже близькими ханіфітам, однак вони менш схильні довіряти спекулятивним судженням у правових питаннях. Даний

мазхаб був розповсюджений в країнах Магриба і взагалі серед африканських мусульман, і цьому сприяв саме адат, позиції якого є особливо сильними в Африці.

Шафіїтський і ханбалітські мазхаби не приділяють належної уваги адату, тоді як ханіфітський мазхаб дозволяє крім релігійного права широко застосовувати адат як допоміжне, але незалежне джерело права.

Сучасний казахський вчений-правознавець Еркін Абіль вважає, що ханіфітський толк суннізму визнає самостійне значення адату, а не допоміжне, особливо там, де економічні і соціальні відносини не відповідають нормам шаріату. В зв'язку з цим, на його думку, у казахів протягом їх історії шаріат не відіграв великої ролі, на відміну від адату [3, с.100].

Без сумніву, адат має самостійне значення в ісламському праві, тому що це не лише звід законів, юридичних норм. Це й процес, в якому юридичні норми мають зміст лише в контексті процедур здійснення правосуддя. Більша частина адатів виходить з традицій як форми передання соціальних норм від одного покоління іншому. Авторитет адату заснований на поважливому ставленні до того, хто його створив, тобто до суспільства. Адат можна назвати продуктом цивілізації, що дійшов до нас як соціальний інститут, котрий виконує регулятивні функції і підтримує порядок в суспільстві. В межах правосвідомості адат – це «правовий поріг», сукупність правил поведінки і приписів, які не можна порушувати. Недарма у вайнахів говориться, що кожний, хто порушує адат, «почорніє обличчям», втратить авторитет у суспільстві.

Адат розглядається в ісламських етносах як дещо природне; виконання його норм вважається обов'язком кожного члена общини. Жити за адатами для багатьох – значить жити справедливо.

Адат як соціокультурний феномен характеризується низкою ознак. Однією з ознак адату є його еволюція у часі. Адат може бути не однаковим для різних соціальних станів одного етносу (в Кабарді). Зміна адату в часі підтверджується таким інститутом, як калім. При родовому устрої перехід нареченої у чужий рід просто не допускався, тому що рід втрачав працівника. За порушення – кривна помста, і зрештою – смерть. Однак з часом адат змінився і замість кривної помсти дозволялося заплатити компенсацію за втраченого працівника у вигляді каліму. Навіть до сьогодні вайнахи у випадку, якщо у них у роду викрадена дівчина, оголошують кривну помсту; однак якщо рада старійшин тей-пів (родів) зможе врегулювати усі питання, пов'язані з цим викраданням, значить можна буде здійснювати шлюбний обряд.

Отже, авторитет того чи іншого адату значний, проте адат не є незмінним. Аналіз документів народів країн СНД, які є в розпорядженні вчених-юристів, дає підстави стверджувати, що адат є но-

рмативно-регулятивною системою. Він формується довго, його розвиток ускладнюється специфікою розвитку етносу, а також особливостями впливу мусульманської релігії і мусульманського права.

Для нас більш доступні письмові збірники адатів народів Північного Кавказу і Центральної Азії, які за своїми техніко-юридичними характеристиками співпадають. Усі вони складаються з трьох компонентів: а) рішення з конкретних справ, яким надано нормативного значення; б) санкціоновані суспільством звичаї; в) безпосередні рішення з тієї чи іншої справи.

Судові рішення, що винесені на основі адату, обумовлюються тими чи іншими обставинами, адат же слугує провідною зіркою, і відступ від нього тих, хто виносить рішення, можливий лише за розумними міркуваннями і при умові, якщо не порушується основоположний принцип адату. Так, кривній помсті підлягає особа, котра вчинила вбивство члена роду (тейпа). Однак старійшини можуть заборонити кривну помсту, якщо будуть впевнені, що смерть наступила внаслідок нещасного випадку, наприклад при дорожньо-транспортній події. У вайнахів і деяких народів Дагестану адатське право вимагає привести із собою не менше трьох свідків, які можуть присягнути на Корані.

Помилково вважати, що адати бувають лише внутрішньородові, або внутрішньоплемінні (у черкесів, пуштунів, чеченців, берберів, мусульманських народів Індонезії). На прикладі Дагестану видно, що там, де є сільські поселення, де проживають різні етноси, виробилися внутрішньо аульні адати. Обов'язки шанувати адат сусіда встановлювалися вечовими маслагатами (утодами) між суспільствами. Маслагат зобов'язував кожного члена суспільства поважати адат сусідів. Винуватий залишався без захисту свого роду.

Зазвичай у всіх народів тлумача адату виступає шанований член суспільства і старійшини. При усьому їх мистецтві ні один адат не міг замінити старий; він лише його доповнював. Як би не змінювався адат, як би він не суперечив деяким нормам шариату, для мусульман Північного Кавказу, Центральної Азії він залишився одним із джерел ісламського права, таким як Коран і Сунни.

Список літератури: 1. Гаврилова Ю.Б., Емельянов В.В. Ислам. Карманный словарь. Санкт-Петербург, 2002. 2. Васильев Л.С. История религий Востока. Ростов-на-Дону, 1999. 3. Еркин Абиль. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до начала 20 века. Астана, 2000.

Надійшла до редколегії 25.06.06

М. М. Canna

ГРОМАДСЬКИЙ РУХ ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВОВИХ І ДЕРЖАВНИХ ЗМІН У «МАНІФЕСТІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ»

Ця невелика робота, що була написана багато років тому, свого часу здійснила величезний вплив на людей і продовжує впливати